

Qui me unice amabat **Egy fejezet a botanika történetéből:** **Carolus Clusius és Batthyány Boldizsár**

Carolus Clusius, a 16. század egyik legkiemelkedőbb botanikusa, 'Fungorum in Pannoniis brevis historia' (1) című művében meséli el azt az anekdotát egy bizonyos sárga levesről, amelyet Batthyány Boldizsár, nyugat-magyarországi főúr asztalánál szolgáltak fel Németújvárott. A levesnek erőteljes sárga színe volt, amit Clusius, aki lelkesen tanulmányozta, de ritkán fogyasztotta a gombaféléket, egy fűszernek, a sáfránynak tulajdonított. A gombák úttörő kutatójának e konyhaművészeti járatlansága Batthyányt és egész asztaltársaságát megneveltette, hiszen a leves színe nem másról, mint a császárgombától (2) nyerte sárgaságát.

A történet kedvessége jól érzékelteti Clusius és magyar vendéglátója kapcsolatát, aki gyakran meghívta a németalföldi botanikust udvarába vagy éppen a környéken tett kirándulásaira. Miközben szerencsére egyre többet tudunk Clusiusról, kapcsolatairól, tevékenységéről, ismereteink Batthyány Boldizsárról még mindig szórványosak, rendszertelenek és gyakran tévesek is.

Ki volt ez a nagylelkű főúr, aki – Clusius elmondása szerint – hét nyelven beszélt, szenvedélyesen gyűjtötte a botanikai különlegességeket, s aki, miközben sikeresen harcolt a török ellen, talált időt és energiát arra, hogy nagyszerű könyvtárat állítson össze és alkímiai kísérleteket is folytasson? Miként vált Batthyány az amatőr természetbúvár és tudománypártoló patrónus kiváló példájává? Hogyan indult együttműködése, sőt barátságja Clusiuszal? Milyen szerepet játszott Clusius (és közvetve Batthyány) új növényfajok magyarországi meghonosításában? Milyen kertet tervezett Clusius Batthyány számára Szalónakon?

Batthyány Boldizsár bőséges és többnyire kiadatlan levelezése, melyet különböző humanistákkal és tudósokkal folytatott, valamint a másodlagos irodalom alapján ezen kérdéseket igyekszem megválaszolni.

Batthyány Boldizsár és humanista köre

A Batthyány-család a 16. század elejétől kezdve hatalmas birtokokkal rendelkezett Nyugat-Magyarországon, és ezek elhelyezkedéséből eredően a család férfitagjai katonák is voltak, akiknek az Oszmán Birodalom zavaró közelségével is szembe kellett nézniük. A család első kiemelkedő tagja *Batthyány Ferenc* volt, igazi udvari ember, aki Bécsben az ifjú *II. Lajos királlyal* együtt nevelkedett, s később *I. Ferdinánddal* is jó kapcsolatot ápolt. Azon kevesek egyike volt, akik nem csak részt vettek a mohácsi csatában, de túl is éltek az összecsapást. Kétszer is megnősült, de gyermektelen maradt, s ez arra indította, hogy mások gyermekeit „fogadja örökbe”: feleségével németújvári udvarukat az ifjú nemeseke neveldejévé alakították át, s ez az iskola Batthyány Boldizsár idejében is működ-

dött. Ezen kívül támogatta Boldizsár és annak öccse, a fiatalon elhunyt *Gáspár* külföldi taníttatását, s az ő szerteágazó kapcsolatainak köszönhető, hogy Boldizsár közel két évet a francia királyi udvarban tölthetett.

Batthyány Boldizsár 1537-ben született, tanulmányait Horvátországban, Szlavóniában (Zágráb, Trakostyán, Vinica), Ausztriában (Bécs, Graz) és a németújvári udvarban folytatta. 1559-től feltehetően 1561-62-ig Franciaországban a fiatal királyi párt szolgálta, s az ott szerzett tapasztalatai egy életre nyomot hagytak a fiatal protestáns nemesben. (3) Hitbéli elkötelezettségét illetően egyébként sokféle álláspont létezik (4), de a legtöbb nem meggyőző, sőt nem ritkán teljesen spekulatív. Egyes feltevések, miszerint Batthyány az anabaptizmus felé hajlott (5) (csupán azért, mert az id. *Pieter Brueghel Szent János* prédikációját ábrázoló, anabaptista kompozíciójú festménye a németújvári kastély lovagtermének falán függött), vagy hogy a kálvinizmussal szimpatizált, (6) mert jó néhány olyan emberrel volt szoros kapcsolata, akik később nyíltan kálvinistának vallották magukat (mint például *Beythe István* és *András*, valamint *Pathay István*), nem meggyőzőek. Annyit biztosan tudunk, hogy protestáns neveltetést kapott, (7) és miután szemtanúja volt Franciaországban hugenották kegyetlen üldözésének, általános toleranciával viselkedett a legkülönbözőbb felekezetekkel szemben. Megengedte például, hogy antitrinitáriusok telepedjenek le birtokain (8), ugyanakkor az általa is támogatott, Laibachból (ma Ljubljana, Szlovénia) elűzött protestáns vándornyomdász, *Joannes Manlius*, Batthyány birtokain folytatott tevékenysége során elsősorban lutheránus szellemű könyveket jelentetett meg. (9) Batthyány levelezésben állt továbbá a kálvinizmus egyik hazai szószólójával, *Szegedi Kis Istvánnal* (10), valamint *Liszi István* (11) győri és *Radéczy István* (12), egri püspökkel is. Így bármi volt is felekezeti hovatartozása valójában, az inkább megmaradt személyes meggyőződésnek, semmint hogy bármelyik irányzatot nyíltan vagy éppen erővel a többi ellenében támogatta volna.

1575 után Batthyány Boldizsár megörökölte az egész Batthyány-uradalmat Németújvár központtal, ahol nemcsak nagybátyja nyomdokaiban járt, továbbra is fenntartva a protestáns iskolát, hanem udvarát egyben a humanista kultúra egyik hazai gócpontjává tette. A tudományos kör, melyet létrehozott nem egy, az udvarában állandóan jelen levő intellektuális társaság volt. Batthyány, a res publica litteraria eszméjéhez igazodva, levelek százain keresztül tartotta a kapcsolatot az Európa különböző részein tevékenykedő tudósokkal. Ifjúkori utazásai igen jelentősek (néhány elképzelés szerint megfordult Németalföldön is, talán *Mária királyné* brüsszeli udvarában, továbbra is Batthyány Ferenc közbenjárásával), még lenyűgözőbbek azonban spirituális kirándulásai, melyeket élete során a tudomány legkülönfélébb területeire tett, egyaránt elismert tudósok és hozzá hasonló lelkes amatőrök segítségével és együttműködésével. Így elsődleges forrásaink a Batthyányhoz írott latin, német, magyar, olasz, francia és horvát nyelvű levelek a Magyar Országos Levéltárban (13) és a kis számú levél, mely Batthyánytól (például Leidenben) fennmaradt.

Egy különleges könyvtár és több száz levél

Itt meg kell jegyeznünk, hogy Batthyány feltehetően soha nem járt egyetemre, valószínűleg Itáliába sem jutott el, bár sokáig úgy tartották, hogy egy ideig a páduai egyetemet látogatta. (14) Így „amatőr tudós” volt, aki egyetemi képzés és intézményi háttér nélkül ugyan, de annál nagyobb odaadással volt a tudományok, de leginkább a természettudományok iránt. A leveleken kívül könyvtára, korának és a régióknak egyik legnagyobb és legmodernebb gyűjteménye beszél még életre szóló elkötelezettségéről az ismeretszerzés iránt. *Iványi Béla* az 1940-es években, majd *Monok István* és *Ötvös Péter* napjainkig folytatott kutatásai (15) azt mutatták, hogy Batthyány Boldizsárnak nagyjából 1000 kötetes könyvtára lehetett. (16) Ugyanakkor ennek csak egy része maradt fenn a güssingi feren-

ces kolostor könyvtárában, ahová az unoka, *Batthyány Ádám* helyezte nagyapja és apja gyűjteményét, hogy „megszabaduljon” (17) ősei nemkívánatos protestáns könyveitől. (18) Más, Boldizsár possessor-jelzését tartalmazó példányok kerültek még elő Győr, Körmen, Sopron könyvtáraiból, valamint a budapesti Egyetemi Könyvtár, a Nemzeti Széchényi Könyvtár (19), valamint külföldi könyvtárak (például Bécs) állományából is.

A ma Güssingben található könyvgyűjtemény 334 címet tartalmaz, mely egyáltalán nem tükrözi Batthyány Boldizsár egykori könyvtárának valós kiterjedését. Egykorú katalógus hiányában más forrásokra kell támaszkodnunk. Ilyenek például a könyvkereskedők (*Aubry, Hiller, Widmar*) által 1571 és 1589 között kiállított számlák: ezekből 306 cím olvasható ki, bár sokuk nem azonosítható. Egy másik forrás Batthyány magánlevelezése, hiszen nem csupán kereskedőkön, hanem humanista barátain, de legfőképpen *Elias Corvinus* költőn keresztül is próbált könyveket vásárolni. Ezek alapján további 26 cím került napvilágra. (20) Összesen tehát 666 kötetcímről tudunk, mely adat megfelel Monok és Ötvös becslésének, mellyel Batthyány Boldizsár könyvtárát az egykorú ma-

Az arisztokrácia körében a gyümölcsstermesztés volt a legelterjedtebb tevékenység. Ferdinánd király uralkodása alatt még egy érdekes verseny is kialakult, hiszen sokan a magyar nemesek közül megpróbálták öfelsege kedvében járni, s mihamarább a legszebb és legízletesebb gyümölcsökkel halmozták el. Igazi dicsőség volt, ha valaki az idényben elsőként adott az uralkodónak édes dinnyét, barackot vagy szilvát, és a nemes hölgyeket, akik hagyományosan a kert gondozásának feladatát ellátták, aggódó férjeik az udvarból legjavát adják.

gyarországi gyűjtemények sorában a negyedik-ötödik helyre teszi. Egy 1780-ból származó leltárban nagyon érdekes csoportosításra bukkant *Horváth Mária*, mely különbséget tesz katolikus (1571 kötet) és nem katolikus, vagyis „eretnek” könyvek (1281 kötet) között. (21) A második csoport elsősorban az egykori protestáns iskola könyveit foglalja magába, de elképzelhető, hogy Boldizsár néhány természettudományos tárgyú kötete is ezek között szerepelt.

Az egykor létezett gyűjtemény Batthyány Boldizsár alkímia iránti szenvedélyéről tanúskodik, akárcsak magánleveleinek nagy része. A fennmaradt missilis-levelek alapján egy sajátos csoportot lehet meghatározni, melyet Batthyány orvosi-alkímiai körének nevezhetünk. (22) Ennek a körnek első és legfontosabb tagja a már említett *Elias Corvinus* (23) bécsi poeta laureatus volt, a második a stájer gróf, *Felizian von Herberstein*, aki különféle bányákban volt érdekelt (feltehetően Erdély-

ben is), s szintén lelkes természetbúvár volt, harmadik az olasz származású *Nicolaus Pistolotius* (24) orvos, míg a negyedik szintén egy doktor, *Joannes Homelius*, (25) aki Pettauból (ma Ptuj, Szlovénia) és Marchburgból (ma Maribor, Szlovénia) keltezte leveleit.

Corvinus a legfontosabb láncszem, hiszen ő könyvbeszerzőként is működött Batthyány számára. Sajnos Boldizsárnak a hozzá vagy a kör többi tagjához írott levelei máig nem kerültek elő. Egy, az 1940-es évek – tehát a Batthyány-család levéltárát ért két legnagyobb csapás (26) – előtt íródott katalógus (27) még számtalan érdekes nevet tartalmaz, orvosokét és humanistákét, mint amilyen a páduai *Cesare Franco* volt, akivel Batthyány feltehetően alkímiairól is értekezett. Megtalálható ugyanakkor a listán a híres építész, *Pietro Ferrabosco* neve is, akivel Batthyány olasz nyelven levelezett. Ezek a levelek mára már elkallódtak, vagy éppen megsemmisültek, akárcsak az a nyolcoldalas jegyzetfüzet, melybe Batthyány saját kísérleteit, a felvetődő problémákat regisztrálta latin, német és magyar nyelven. (28)

Patrónusként és könyvgyűjtőként Batthyány Boldizsár filológia iránti érdeklődése is említésre méltó, hiszen könyvtárának jelentős részét klasszikus szerzők, mint *Tertul-*

lianus, Cicero, vagy éppen Homérosz művei alkotják. Azt mégsem állíthatjuk, hogy saját maga foglalkozott volna szövegkritikával, inkább arról lehet szó, hogy a klasszikusokat a németújvári iskola számára, oktatási célokra vette. Mint jól ismert mecénásnak több kéziratot is a figyelmébe ajánlottak. *Forgách Simon* például, a történetíró *Ferenc* testvére, 1587-ben *Giovanni Michele Bruto* (*Joannes Brutus*) (29) történeti művének kiadására kért támogatást Batthyánytól, *Zsámboki* (*Sambucus*) *János* pedig egy ritka és felette értékes görög kéziratra hívta fel a figyelmét 1582-ben (30) s a báró boldogan állta volna a fordítás és kiadás költségeit is, hiszen a mű alkímiáról szólt. (31)

Mint befolyásos arisztokrata, diplomata és katona a királyi Magyarország teljes szellemi elitjével kapcsolatban állt: a szomszédos nagyuraktól, a Zrínyiektől és Nádasdyaktól kezdve Radéczy püspök pozsonyi körén át egészen a politikus és történetíró *Istvánffy Miklós*ig, továbbá levelezett *Báthory István* erdélyi fejedelemmel és lengyel királlyal is. Ismerte a legtöbb bécsi udvari értelmiségit, például *Augerius de Busbeck*et, aki Batthyányt levelében „mein lieber herr und freundt”-nak nevezi (32) és közvetve *Zsámboki Jánost*, *Crato von Crafftheimet*, *Rembertus Dodonaest* és nem utolsó sorban a császári könyvtarost, *Hugo Blotius*t is. Ez a lenyűgöző névsor is bizonyítja, hogy Batthyány Boldizsár nem zárkózott el a kulturális hatások elől, még akkor sem, ha szívesebben volt otthon, a birtokain, mint udvaroncként Bécsben. Németújvári, szalónaki és rohonci birtokain olyan légkört teremtett, amit egyformán élvezett ember és növény – amint ezt a következőkben igyekszem bebizonyítani.

Kertkultúra a tizenhatodik századi Magyarországon

Mielőtt Batthyány Boldizsár kertjére térnénk, szükséges néhány szót ejteni a tizenhatodik század második felének magyar kertkultúrájáról általában. Jóllehet, nem maradt fenn leltár vagy rendszeres leírás korabeli kertekről, a bőséges magánlevelezésből és egyéb forrásokból számtalan adat segít képet alkotni a királyi Magyarország növénykultúrájáról. Ezek alapján megállapítható, hogy az arisztokrácia körében a gyümölcsstermesztés volt a legelterjedtebb tevékenység. Ferdinánd király uralkodása alatt még egy érdekes verseny is kialakult, hiszen sokan a magyar nemesek közül megpróbálták öfelsége kedvében járni, s mihamarább a legszebb és legízletesebb gyümölcsökkel halmozták el. Igazi dicsőség volt, ha valaki az idényben elsőként adott az uralkodónak édes dinnyét, barackot vagy szilvát, és a nemes hölgyeket, akik hagyományosan a kert gondozásának feladatát ellátták, aggódó férjeik az udvarból bízatták, hogy a kert legjavát adják. (33) A jó gyümölcs értéke a magyar országgyűlésben egy jól megfogalmazott beszéddel is felért, ahogy azt Batthyány Boldizsár példája is mutatja, aki feleségétől egy szekérnyi dinnyét rendelt, hogy azt Pozsonyban a diétán szétoszthassa a képviselők között. (34) Tisztségviselőket is érdemes volt gyümölcessel „megvesztegetni”, például kérvény benyújtása előtt, amint ez *Pál deák* Batthyányhoz írott leveléből is kiderül. A szolga arról számol be urának, hogy Liszti János győri püspöknek először a gyümölcsöket adta át, melyeket ő szívesen fogadott, s csak azután állt elő a hivatalos papírokkal. (35)

A gyümölcsstermesztés tekintetében a *Nádasdy*-család szerepe elsődleges fontosságú, hiszen gyümölcsaik minőségének híre messze túljutott a bécsi udvaron. Még Mária királyné is kért tőlük barackfa-, szilvafa-, almafa- és körtefa-ágakat. (36) Már 1540 táján elismeréssel emlegeti végtelen gyümölcsöseit *Sigismund von Herberstein* híres naplója lapjain. (37) A Nádasdyak termesztettek többféle körtét és szilvát, volt dinnyéjük és még narancs- és szilvafáik is. Egy levélből világosan látható, hogy 1546-ban *Kerti István*, deák segítségével építettek egy ún. „nagy kert”-et, melyben többek között 104 narancsfa és 50 citromfa is állt. Mivel üvegházakról ebből a korból nem tudunk, az éghajlatot tekintetbe véve ez igen vakmerő vállalkozásnak tűnik, bár feltehetően e fák elpusztultak, vagy legalábbis nem termettek, mert *Nádasdy Tamás* nádor később újabb példányokat rendelt. (38)

Magyarországon a gyógynövények – a ritka és különleges fűszernövényekhez hasonlóan – igen nagy értéket képviseltek, ezért sokszor közös virágágyba ültették és kerítés-sel vették őket körül, így orvosi és botanikai kert között a határokat nem lehet élesen meghúzni. (39) A hortus medicinalis (40) tervezése és kialakítása komoly szakértelmet kívánt, s ilyen irányú képzéssel hazánkban nagyon kevesen rendelkeztek. *Szegedi Kőrös Gáspár (Fraxinus)* például Páduában tanult, majd Nádasy Tamás udvari orvosa lett. *Takáts Sándor (41)* nem látja bizonyítottnak, hogy Fraxinus orvosi kertet hozott volna létre Sárvárott, ám *Fazekas Árpád (42)* szerint nemcsak, hogy Kerti István deák segítségével kialakított egy gyógynövényes kertet, de még egy festőt is szerződtetni akart, hogy az értékes példányokat megörökíttesse. Fazekas úgy véli, hogy a Nádasyak nagy mennyiségben természetettek gyógynövényeket, és néhány igen ritka faj, például mandula és füge is megtalálható volt sárvári kertjükben. (43)

Érdekeség, hogy az egyetlen bizonyosan létezett orvosi kert (44) Clusius egyik jó barátja, a pozsonyi orvos, költő és botanikus, *Georg Purkircher (45)* hozta létre. Az ő kertje volt az első a tizenhetedik század folyamán tömegével megjelenő városi kiskertek sorában. (46)

Az orvosi kertek kapcsán említettem különféle fűszernövényeket is, néhány ritka és egzotikus volt, míg más fajták széles körben elterjedtek és a mindennapi élet részét képezték. (47) Ez utóbbi csoportba tartozik többek között a sáfrány, mely kétségtelenül az egyik legismertebb fűszer volt a tizenhatodik századi királyi Magyarország területén. Kezdetben csak a nemesség foglalkozott nagyobb mennyiségben sáfránytermesztéssel, később azonban a parasztság átvette ezt a szokást olyannyira, hogy alkalmasint sáfrányban is adóztak. A sáfrány mint gyógyszer is igen népszerű lett, Pistalotius doktor – kutyatejjel keverve – még pestis ellen is ezt ajánlja. (48)

Batthyány Boldizsár is rengeteg sáfrányt rendelt háztartása számára a *Forgách Imre-Zrínyi Kata* házaspártól, akik trencsényi birtokukon kereskedelmi mennyiségben természettek e fűszernövényt. (49)

Csupán egyetlen kertleírás maradt fenn ebből az időszakból, érdekes módon a Hódolt-ság területéről, *Enyingi Török Bálint* csurgói kertjének leltára 1552-ből. Ez a leltár azért is egyedi, mert 400 fehér liliumot is felsorol, melyeket azonban nem dísznövényként használtak, hanem szirmaikból lepárlás után kozmetikumokat készítettek. (50) Valóban, a leírásban szerepelnek különféle lepárló-berendezések és edények is, és ez alátámasztani látszik Iványi (51) megállapításait, miszerint később, a tizenhetedik század folyamán egészen megeléknült az úgynevezett virágvizek és gyógyvizek, valamint kozmetikumok gyártása Magyarországon.

Még azért is érdekes Enyingi Török Bálint kertje, mert a különböző kerttípusok teljesen összekeverednek benne, egyszerre tartalmaz étkezési célokra termesztett növényeket és értékes dísznövényeket. Emellett előfordul, hogy a gyümölcsösökbe is ültetnek dísznövényeket vagy hogy a fűszer- és gyógynövényes virágágyakat alacsony sövénykerítéssel látják el. Ezt a kerttípust, mely gyakorlatilag egyedi módon kombinálja a különféle típusok jellemzőit, s melyben nemigen találhatók díszítő elemek, szökőkutak és szobrok, „magyar kert”-ként (52) is emlegetik. Az ilyen kert táblákra, a táblák pedig ágyakra voltak felosztva, egy-egy virágágyba általában egyféle növényt ültettek. Ez a forma nem sok hasonlóságot mutat *Mátyás király* egykoron létezett pompás parkjaival, inkább az egyszerűséget és gyakorlatiasságot célozta meg, s ezáltal válhatott népszerűvé a városiak körében is. Nem véletlen tehát a hasonlóság e kerttípus és a németalföldi városi polgárok kertjei között. (53)

Batthyány Boldizsár kertje

E rövid áttekintés után megpróbálom rekonstruálni a forrásokból Batthyány Boldizsár kertjét, nyomot követni vajon milyen trendeket követett, és általában milyen szerep jutott e vállalkozásban Carolus Clusiusnak. Egy levél alapján, melyet Iványi idéz, s mely

azóta sajnos elveszett vagy megsemmisült, egészen korai adatra bukkanhatunk Batthyány Boldizsár és a botanika találkozását illetően. 1553-ban (ekkor Boldizsár 16 éves) a szlavóniai Vinicában tartózkodott nevelőjével, *Pomagaics Mihálllyal*, s édesapjától, *Krisztóftól*, kerti növényeket kért, például ciprust, majoránnát és spenótot, hogy a tanulás fáradalmi után lelkét a kertben üdítse fel:

„ut mittent nobis herbas hortenses, puta Cipressos, Amaracum, Spicanard et alia genera herbarum, quod nos d. V. M. inservire volumus, hortum enim cupimus colere, ubi aliquando animi nostri gratia tedium studii levare possemus”. (54)

Már az édesapa, *Batthyány Kristóf* is rész vett az általános növény-cserekereskedelemben, hiszen egyszerű *Zrínyi Miklós* kér tőle koszorúnak való virágokat Szigetvárról, (55) máskor *Choron Fraksziától* kap narancsfákat rozmarin fejében. (56) *Striling János* szerint Kristóf kertje a hortus italicusok korai példája lehetett, mely egyszerű, dekoratív építészeti elemektől mentes kert volt tele gyümölcsfákkal és egyéb gyümölcsökkel. (57) A Nádasdy-levéltárhoz hasonlóan a Batthyányak levelezésében is számtalan utalást találunk oltóágak és különféle gyümölcsök csereberéjére, ami alapján megállapítható, hogy ők szintén nagy mennyiségben termesztettek gyümölcsféléket, valószínűleg a Nádasdyak mögött másodikként a régióban. A levelekből az is kiderül, hogy Batthyány Boldizsár nem csak gyűjtötte a növényeket, de kérésre szívesen küldött másoknak is ritkaságokat. Elias Corvinus egyik levelében például megköszöni a barackfákat, melyet neki és a würzburgi püspöknek küldött (58), míg *Joannes Homelius* tulipánát, nárciszért és violáért fordul Batthyányhoz. (59)

Amikor 1566-ban Boldizsár feleségül vette *Zrínyi Doricát*, a szigeti hős, Zrínyi Miklós lányát, egyben önálló életének alapjait is letette. Sajnos, éppen ebből az időszakból (1558 és 1571 között) nem maradtak fenn levelek, így nem tudhatjuk biztosan, miképpen alakult ki pontosan humanista köre. E tanulmány szempontjából az 1570-es év jelentős, hiszen Boldizsár ekkor örökölte meg Szalónakot és Rohoncot, és ekkortól datálható nagyszabású könyvgyűjtésének kezdete is. A Jean Aubry által 1571-ben kiállított könyvszámla (60) már Boldizsár természettudományos érdeklődéséről árulkodik. Többek között a következő címek találhatók rajta: a *Paracelsus* szellemében íródott ‚Idea medicinae’ *Petrus Severinustól*; Raimundus Lullus két műve, a ‚Mercuriorum liber’ és a ‚De quinta essentia’; a ‚De ratione conficiendi lapidis philosophici’, *Laurentius Ventura* és *Joannes Garlandius* írása; valamint *Gherhardus Dorn* ‚Artificii chymistici physici’ című műve.

Batthyány könyvtára hasznosnak bizonyul botanikai művek után kutatva is. Egy 1588 után, Erhardt Hiller által kiállított számlán (61) például megtalálható *Plinius* ‚Historiae naturalis’-a, míg egy másik, 1586-ból származó számlán (62) egy bizonyos ‚Pflantzbüchlin’-re (63) bukkanhatunk, talán *Johann Domitzer* tollából. Volt továbbá példánya *Rembertus Dodonaeus* ‚Frumentorum, Leguminum, Palustrium et Aquatilium herbarum’ című könyvéből és a korábban már említett ‚Florum, et coronarium odoratumque nonnullarum herbarum historia’-ból (64) is. Végül, de persze nem utolsó sorban Clusius egyik műve is szerepel a számlák között, az ‚Aromatum et simplicium aliquot medicamentorum apud Indos nascentiva historia’ (65), de feltételezhetjük, hogy több műve is megvolt Batthyány gyűjteményében. A nagy felfedezést mégis a ‚Stirpium Nomenclator Pannonicus’ jelentette, amelyet *Fejérpataky László* (66) talált a güssingi könyvtár kötetei között, s mely először *Manliusnál* jelent meg Németújvárott 1583-ban. A névjegyzék megérdemelten sok figyelmet kapott az irodalomban (67), hiszen ez a magyar növénynek első gyűjteménye, és sok elnevezés máig használatban maradt, nem avult el. A kis könyv az 1940-es években elkerült a güssingi könyvtárból, elkallódott, és ma csupán egy példányt ismerünk az első kiadásból, melyet a göttingeni könyvtár őriz. (68)

Érdekes adalék, hogy a güssingi ferences kolostor könyvtárában hat olyan kötet is található, melyekben *Carolus Clusius* neve szerepel possessorként (69) s melyek feltehető-

en a botanikus adományai voltak a protestáns iskola részére, mert főleg latin nyelvű könyvekről és ókori szerzők latin nyelvű műveiről van szó. (70)

Hogyan kezdődött a fiatal és ambiciózus nemes és a hazáját elhagyni kényszerült, világljáró botanikus együttműködése és barátsága? *Ubrizsy Andrea (71)* és *Batthyány-Strattmann László (72)* szerint Batthyány Boldizsár a bécsi udvarban találkozott először Clusiusszal; *Jeanplong József* és *Katona Imre (73)* tudni vélik, hogy Batthyány egy informális bécsi császári akadémia tagja volt, udvari orvosokkal és történészekkel (mint például Istvánffy Miklós) egyetemben, s ez a légkör vonzotta Clusiust is. *Csapody (74)* még tovább megy, amikor felteszi, hogy Batthyány utazásai során már Németalföldön találkozhatott Clusiusszal. Mikor és hol találkoztak először valójában? Pontos adat erre nézve még nem került napvilágra, mindenesetre a bécsi udvar tűnik a legbiztosabbnak, hiszen ott mindketten gyakran megfordultak.

A botanikus első magyarországi látogatását illetően is megoszlanak a vélemények. *Stirling (75)* *Csapodyra (76)* hagyatkozik, amikor 1579-et jelöli meg Clusius első Szalónakon tett látogatása évének, *Aumüller (77)* 1578 és 1579 közötti időpontot ad meg, míg *Jeanplong* és *Katona (78)* úgy véli, hogy már 1575-ben meglátogatta Batthyányt birtokain. A levelek itt nem segítenek eligazodni, hiszen nagyon hiányosak, csak egy töredéke maradt fenn a teljes levelezésnek, amint ez a következő táblázatból majd látható. *Istvánffy Gyula (79)* az összes, általa ismert levelet (12 darabot) kiadta Batthyány Boldizsár és Carolus Clusius levélváltásából (1–2. táblázat), de valahogyan nála lemaradt az első levél második oldala, valamint két teljes levél, melyek ma a Magyar Országos Levéltárban találhatóak.

1. táblázat. Clusius levelei Batthyányhoz időrendben

Kelte	nyelve	lelőhelye	száma	kiadta	
1577.10.21.	Bécs	francia	MOL	8014	2. oldal kiadatlan
1577.11.30.	Bécs	francia	MOL	8015	kiadatlan
1578.05.04.	Bécs	francia	MOL	8016	Istvánffy
1578.06.02.	Bécs	francia	MOL	8017	Istvánffy
1578.07.05.	Bécs	francia	MOL	8018	Istvánffy
1578.07.23.	Bécs	latin	MOL	8019	Istvánffy
1579.12.19.	Bécs	latin	MOL	8020	Istvánffy
1587.09.30.	Bécs	latin	MOL	8021	kiadatlan
1587.12.10.	Bécs	latin	Cod. Vulc. 101	no. 11	Istvánffy
A tabuco					
latifolium leírása	latin	MOL	szám nélkül		kiadatlan
Jegyzetek	latin	MOL	szám nélkül		kiadatlan

2. táblázat. Batthyány Boldizsár levelei Clusiushoz

1584. 11. 13.	Németújvár	latin	Cod. Vulc. 101.	no. 7	Istvánffy
1585. 02. 22.	Németújvár	latin	Cod. Vulc. 101.	no. 8	Istvánffy
1585. 08. 16.	Németújvár	latin	Cod. Vulc. 101.	no. 9	Istvánffy
1586. 01. 26.	Vinica	latin	Cod. Vulc. 101.	no. 10	Istvánffy
1588. 11. 11.	Németújvár	német	Cod. Vulc. 101.	no. 12	Istvánffy

A táblázatból látható, hogy Clusius első fennmaradt levele Batthyány Boldizsárhoz 1577 novemberéből van keltezve, s hangvétele alapján kizárható, hogy valóban ez lett volna a legelső a főúrral való ismeretsége során. Levelében a botanikus röviden beszámol bécsi helyzetéről, ami miatt nem tudja elfogadni Batthyány meghívását a birtokára. Ebből az időrendben első levélből egyértelmű, hogy Clusius járt már Magyarországon, Batthyány udvarában, hiszen így fogalmaz: „J'ay délibéré d'employer c'est yuer á la description des plantes qu'ay observé estant en mon voyage vers vous, qu'as autres que

j'ay fait per ces montaignes d'Austriche" (80) és azt is megemlíti, hogy szeretné az öszszegyűjtött és leírt növényeket lefestetni valakivel, és „otthon” kiadni a művet. Megígéri Batthyáynak, hogy amint az udvarnál a helyzete tisztázódik és megkapja elmaradt fizetését, azonnal elutazik Szalónakra, hogy a főúr kertjét felkészítse tavaszra: „Parquoy ie ne partiray point de ceste ville, sans premier vous alle baiser le mains, et vous remercier de tant de benefices qu'il Vous a pleu me faire mesmes sejourner aupres de vous 8 ou 10 jours pour dresser un peu Vre jardin au printemps.” (81)

A levél második, kiadatlan részében Clusius arról számol be, hogy Hubertus Languetus sajnos nem tudta teljesíteni Batthyány óhaját, és megszerezni a „Docteur Quercetanus”-t, mert megbetegedett. Nos, a mai güssingi ferences könyvtár darabjai között van egy Josephus Quercetanus-könyv (82), tehát úgy tűnik, Batthyány báró minden ismerettségét felhasználta, hogy a számára különösen kedves témában újabb művekhez jusson.

Ami a kertet illeti, érdekes adat, hogy Clusius megígéri, küldeni fog Batthyáynak egy „cytromier”-t, vagyis citromfát, és egy pseudocapsicumot (korall-bokor) és azt ajánlja, hogy a korábban küldött canna Indicával (rózsanád) együtt télre vigye be őket a házba, a melegre, és helyezze el az ablak mellett, hogy fényhez jussanak. (83)

Egy ismeretlen festő és egy rejtélyes megbízás

A 8015-ös számú levél rengeteg érdekes történeti adatot tartalmaz, de a kertre vonatkozóan semmit. Ezzel szemben a sorrendben utána következő levél botanikai adatok tekintetében nagyon izgalmas. Stirling (84) nem meri felhasználni *Takáts* kijelentését, miszerint Batthyáynak termett paprika a kertjében, mert utóbbi nem jelöli meg a forrását. Valójában pedig minden világossá válik az egyébként rövidke levélből:

„Un Palingenius (?), et la recepte pour la petite bouche le jardinier Daniel í acheté comme ils me disent í ceste heure des marguerites, lesquelles se pourront planter en quelques couchettes comme en le Balsamina et le Capsicum sont merchez: a cause que sont belles fleurs”. (85)

Ebből az idézetből kiderül, hogy Clusius pontos tervrajzot készített Batthyány szalónaki kertjéhez, ami sajnos nem maradt fenn. A botanikus részletesen elmagyarázza, mit, hová és mikor kell elültetni (86) és bizonyos, hogy ekkor volt már Boldizsárnak paprikája és nebáncsvirága, hiszen azokhoz hasonlóan javasolja elhelyezni a margarétákat.

A következő levélben Clusius a kert eredeti tervét nagyobbra változtatja: „J'ay adjousté le plan de vré petit jardin de Zallonock un peu plus grand que celuy que je sy estant aux lieu.” (87)

Ez a levél tartalmaz egy sokkal érdekesebb információt is, ami azonban egy sor téves értelmezésnek adott alapot. Clusius egy festőt említ, akit Batthyány egy munkával szeretne megbízni:

„J'ay parlé a l'un des bons paintres de ceste ville lequel est de nostre pad's, et s'entend fort bien en cest art de paindre en murailles, et parois. Je vous assure qu'il ne se trovue ici a grand paine paintre qui vaille, et qui s'entend bien en son art: car la plus part ne sons que apprentifs pourtant ay-je parlé a celuy qui par le rapport mesme des meilleurs maistres, est l'un des principaux, soit pour contrefaire au naturel, ou pour paindre quelque histoires et telles choses semblables comme pourriez desirer”. (88)

A következő levélben szintén ír erről:

„Le paintre duquel j'ay écrit á V. S. et lequel m'a tousjours promis de vous aller servir en ce que desiriez estre fait a Zallonock”. (89)

Akárcsak a két héttel későbbiben:

„Pictor cum quo primum egeram, quique proxime alium suo loco missurum dixerat, ipse ad Ill.rem V. D. proficiscitur, quoniam magnam partem operis absolut quod illi a Serenissimo Archiduce injunctum fuerat. Opus tamen adhuc illi octo aut decem diebus, ut penitus absolut. Interea videre voluit quid

in arce Ill.riis V. D. illi faciendum erit, et cum Ill.ri V. D. de precio pacisci, postea huc redire cuperet, et mittere eum de quo ante dixerat ut parat ea quae illi significabit, dum ipse ea quae a Ser.mo Archiduce habet absolutat, quod octo ut dixi dierum spacio fieri potest”. (90)

Egy azóta elveszett levél tanúsága szerint a költőt, Corvinust is bevonták egy jó festő keresésébe, amint ez Istvánffinál olvasható: „Elias Corvinus fut également chargé de chercher un peintre.” (91)

A szakirodalomban ezeket a helyeket egyhangúlag úgy értelmezték, mintha a ma Codex Clusii-ként ismert, gombákat ábrázoló akvarell-gyűjtemény festőjére utalnának. Clusius azonban csak az 1580-as évek első felében, egész pontosan 1584-ben kezdett el gombákkal foglalkozni (92), így kizárható, hogy az 1578-ban, nagy intenzitással, Corvinus bevonásával zajló festő utáni kutatás a gomba-akvarellek készítőjét érintette volna. (93) Ebben az időszakban a botanikus Ausztria és Pannónia flóráját tanulmányozta. (94) 1579-ben Antwerpenben találkozott is *Christopher Plantin*mel, hogy a készülők könyv kiadásáról tárgyaljanak. A kéziratot Clusius 1580-ban fejezte be, és az 1583-ban jelent meg nyomtatásban először. Az első olyan levél, melyben Batthyány a gombákat és azok lefestését említi, 1584-ben íródott:

„Gratum mihi fuisset, si D. T. praeterita aestate me visitasset, tum ut eas quas hactenus depingi curavi, variorum fungorum species, T. D. antequam typis mandarentur ostendissem; tum ut cum eadem de aliis quoque rebus gravioribus communicassem”. (95)

Amatőr természetbúvárunk szabadon engedte egy igen értékes török foglyát, mert azt remélte, hogy az olyan ritka és különleges virághagymákat küld majd neki Isztambulból, melyek csak a török császár udvarában voltak fellelhetők.

Az ezt követő levélben (96) Batthyány nem említi többet az akvarelleket, ebből következik, hogy a munkát a mester elvégezte, és valóban, megszülettek a ma is ismert akvarellek.

Sajnos az 1578 nyara és 1579 decembere közötti időszakból nem maradt fenn levél, így nem tudhatjuk pontosan, milyen munkát akart Batthyány a festőre bízni, és vajon sikerült-e végül a festőnek Szalónakra utaznia, hogy a megbízást teljesítse. Mivel Clusius azt írja, hogy a festő, akit egyébként honfitársának

nevez, nyolc napra szabadabbá tudja tenni magát, hogy a báró birtokára látogasson és a munkát elvégezze, feltételezhetjük, hogy nem nagyszabású megbízásról lehetett szó. Ha viszont ezek a következtetések helytállóak, egy kérdés marad: Milyen munkával akarta a festőt Batthyány megbízni 1578-ban? Egyaránt lehetett ez a kastélyának díszítése és növények lefestése is. Clusius a festő erősségei közé sorolja, hogy ügyesen dolgozik természet után („contrefaire au naturel”), és azt is írja, hogy az efféle munkát nyáron jó elvégezni („la saison propice à ce faire”). Ezek a részletek növényekkel kapcsolatos megbízásra utalnak. Amennyiben ez így van, az 1584-es gomba-akvarellek finanszírozása talán nem az első konkrét anyagi támogatás volt, melyet Batthyány Clusius botanikai kutatómunkájához nyújtott. Ha a munkát elvégezték – megismétlem, éppen a kritikus másfél évből nem maradt fenn levél – talán az Clusius egy korábbi könyvéhez kapcsolódhatott.

A kérdéses időszakban Clusius két fordításon (*Orta* és *Monardes*), valamint pannóniai flóraművén dolgozott. Van azonban egy másik mű, ami figyelmet érdemel, ez pedig az „*Aliquot notae in Garciae aromatum historia*”, mely 1582-ben jelent meg, Batthyány Boldizsárnak dedikálva. A dedikáció ténye azt sugallja, hogy valamiképpen Batthyány támogatta Clusius vállalkozásában. Közismert, hogy e könyv *Sir Francis Drake* növénytan szempontról jelentős felfedezéseiről tudósít. Ezek között volt a burgonya is, mely az 1580-as években még nagyon kevesek kertjében volt megtalálható, de Batthyány ezen kevesek között volt. Talán ez lehet a kapcsolat közte és e könyv között. Sajnos nem volt lehetőségem az „*Aliquot notae...*” illusztrációit megnézni, de valószínű, hogy Londonban

készültek, ahová Clusius új növények tanulmányozása végett utazott 1581-ben. Batthyány rejtélyes megbízása az ismeretlen festő számára tehát valami más lehetett.

Ha egy pillanatra felidézzük Clusius szavait legelső leveléből – „a faire peindre les plantes, a fin qu'estant retourné au pad's je les puisse faire mettre en lumiere” – (97) összeköthetjük szándékát, hogy a gyűjtött növényeket lefestesse Batthyálynak ugyanabban az időszakban zajló, festő utáni kutatásával. A „Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam”, melyen Clusius akkoriban dolgozott, 358 fametszettel gazdagon illusztrált mű, de ez messze túl nagy munka lett volna a festő számára nyolc nap alatt, amit egyik levelében említ. Továbbá tudjuk azt is, hogy melyik művész készíthette a fametszeteket. Clusius sajátkezü és egy bizonyos *Pieter van der Borch* rajzai alapján vagy *Gerard van Kampen* vagy a frankfurti *Virgil Solis* fia illusztrálta a művet. Van Kampen és van der Borch (és talán Virgil Solis is) Clusius honfitársai lehettek, de hogy valamelyikük is dolgozott-e a császári udvarban és azonos lenne a festővel, akit keresünk, bizonytalan.

Összefoglalva az 1578-as festőt illető levélváltás nem vonatkozhatott az 1584-es gomba-akvarellek mesterére, mert Clusius akkor más könyveken dolgozott és nem kezdett még el gombákkal foglalkozni. Ezen kívül a levelek megfogalmazásai sem egyértelműek, így csak az az egy dolog biztos, hogy 1578-ban Batthyálynak komoly elhatározása volt festőt találni egy általunk egyelőre ismeretlen munkához.

A következő, botanikai szempontból érdekes levél 1578-ban íródott, és azon túl, hogy utoljára említi meg a rejtélyes festőt, Clusius néhány virághagymát ígér Batthyány szalónaki kertjébe:

„Ego cum illo quem missurus est (si D.n.s Althan discesserit) proficisci potero, mecumque feram bulbos quos ordine disponam in horto Ill.ris V. D. in Zollonock, uti cum proxime istic essem pollicitus sum”. (98)

Több mint egy évvel később Clusius számos növénymagot küld Batthyálynak a báró familiárisán, *Schaller Farkason* keresztül, aki bizonyára küldöncként működött Németújvár, Rohonc, Szalónak és Bécs között. Küldetett kétféle kerti zsázsa-magot, melyet a kakukkfűvel egyszerre kell elvetni, valamint csillagfürtöt, amit a többi hüvelyesel együtt, március táján kell elültetni (amennyiben nincs már túl hideg), s mely rendkívül szép és nagyon illatos sárga virágokat hoz. Ugyanekkor az egyik borsó-fajta helyett egy másikat ajánl:

„Dedi illi et aliquot semina veluti Nasturtii veri duorum generum quod serendum erit primo vere cum Thymo. Lupinus vero silvestris flore luteo odoratissimo et elegantissimo serendus est cum legumina seruntur videlicet Martio, si per frigora licet, aut Aprili. Pro Piso silvestri Grebensi, mitto Pisum sativum elegans quod duntaxat summis caulibus flores fert. Seretur is cum aliis pisis”. (99)

Ugyanebben a levélben Clusius ismét megköszöni Batthyány invitálását Szalónakra, de bécsi kötelezettségei miatt megint nem tud élni a lehetőséggel. Nagyon szívesen fogadja azonban a stájer Alpokba tavaszra tervezett kirándulás ötletét.

A „következő”, kilenc évvel későbbi levél arról árulkodik, hogy Clusius még mindig Batthyány Boldizsár kertjének gazdagításán dolgozik: két rózsánád-növényt küld, melyeket kis kosarakba vagy faládikókba átültetve a szobában kell tartani.

„Mitto ad ipsam binas Cannae Indicae plantas unam vetustam, minorem semine natam haec aestate debebunt statim in sportulis aut capsula lignea imponi terra adjuncta et ita in conclavi adservari.” (100)

Megjósolja továbbá, hogy hideg tél várható, amely megtizedeli majd mind a gomba-, mind a szőlőtermést. Az utolsó ránk maradt levélben nincsenek izgalmas növényteni adatok, ellenben szép példája ez a magánlevelek információ-hordozó szerepének, ami által Európa különböző pontjain élő tudós emberek cserélték ki egymás között a legfontosabb (politikai) híreket.

A gombákról szóló könyv kapcsán már említettem Batthyány Boldizsár Clusiushoz 1584-ben írott levelét, az első fennmaradt levelet azok közül, amiket a botanikushoz írt. Az időrendben következő levélben Batthyány arra kéri barátját, ajánljon néhány virágfajtát, amelyet a méhek különösen szeretnek.

„Vestram itaque dominationem officiose rogatam volo, ut ea mihi suam operam in conquirendis iis seminibus locare velit: praesertim in semine thymi legittimi, caeterisque quorum flores apibus maxime grati esse solent”. (101)

Batthyány Clusiushoz írott utolsó ránk maradt levele 1588-ban kelt, és a szakirodalom gyakran idézte, hiszen megnyilvánult benne a báró gyermeki lelkesedése és gyűjtőszenvédelye. Ennek jegyében amatőr természetbúvárunk szabadon engedte egy igen értékes török foglyát, mert azt remélte, hogy az olyan ritka és különleges virághagymákat küld majd neki Isztambulból, melyek csak a török császár udvarában voltak fellelhetők.

„Ich lasz meinen gefangenen dem Alli Begg im kurz hieren zihen in die Turkha. Er vermeint er will mier schöne Plummell herauß bringen, er zeigt an dasz die Jacenn so hie vorhanden sein nicht die Keisteny (?) dem in des Türkischen Kaysers Gartten die haben zu 36 Plettel-Plummen sein ghorder schönem topelten. Des wegen bitt ich dem herrn. Er wolle mier allerley derselbige gattung ein vorzohnusz schicken das ich ihme kan furlege nicht underlassen wellen und thuen uns in den reichen schuz Gottes hieneben bevehlen”. (102)

Ugyanezen levéllel együtt Batthyány néhány antik tárgyat (talán érméket) és aranyat is küld Clusiusnak, hogy szerezzen még virághagymákat és Frankfurtban vásároljon neki könyveket.

„Und hiemit uberschicke ich dem herrn 24 Antiquidet sambt einen goldt gulden, der herr welle mir den also vor guett haben bis ich was meherers für bringen schon diewill ich dem herrn hie furaus durch zu schikkenn. Und bitt auch dem herrn. Wo etwasz in der zeit von neuenn büchern aus-gehen würdt.” (103)

Az újdonság és különlegesség tehát elsődleges fontosságú: a növények, virágok és fűvek kétségtelenül kellemes látványt nyújtottak, és még sok egyéb hasznuk is volt, de az igazi kihívást és dicsőséget az egzotikum és újszerűség jelentette.

Foglaljuk össze, milyen növények is voltak Batthyány birtokában, és milyen kertje volt Szalónakon 1570 és 1590 között. A kis számú levél tanúsága szerint biztosan volt a kertjében citromfa („cytromier”), pseudocapsicum (korall-bokor), malva hortensis (kerti mályva), palingenius, balsamina (balzsamfű, nebánsvirág), capsicum (paprika), különféle gyógynövények, gabonafélék, virághagymák, margaréta, kétféle nasturtium (kerti szársa), thymus (kakukkfű), lupinus (farkasbab, fehér csillagfűrt), pisum sativum (borsó), canna Indica (rózsanád) – mindez Clusiustól. Ezek a növények virághagymákban és a kert fala mentén voltak elrendezve. A botanikus többek között azt ajánlja Batthyáynak, hogy a malva hortensist körös-körül a falak mentén ültesse el, amíg a margarétát a nebánsvirág és a paprika mintájára, kis virággyakban kell elhelyeznie, mert ezek egyformán szép virágokat hoznak. Ezen kívül valószínűleg volt nárcisza, violája és talán tulipánja is, hiszen Homelius doktor ezeket a virágokat kéri tőle levelében. Ubrizsy Andrea (104) szerint Clusius Batthyány kertjében vehetett a kezébe először kakaófa- és kávé-cserje-ágakat.

Összegzés

Hasonló, botanikára vonatkozó információ-morzsákat talán lehet még a Batthyány-levéltár hatalmas és csak részben kutattott anyagában találni, de következtetéseinket lényegében már nem befolyásolnák. A paprika megléte elsőként Batthyány kertjében önmagában is fi-

gyelemreméltó, a ritkaságok, új és egzotikus növények iránti rajongása, gyűjtőszendélye őseitől eltérő, egészen újszerű hozzáállást mutat. Szalónaki kertjének kialakítása közben egy rendkívül élénk, nemzetközi növény-csereberelésbe kapcsolódott be, és részt vett az új növényfajok Magyarországon való meghonosításának izgalmas kísérletében.

Korábban már említettem, hogy a magyar szakirodalom sokat foglalkozott a ‚Stripium Nomenclator Pannonicus’-szal, melyet Clusius Beythével együttműködve állított össze, és mára már a ‚Codex Clusii’ keletkezésének körülményei is jól ismertek. (105) Továbbá felvettem a lehetőséget, miszerint a ‚Codex Clusii’ akvarelljeinek finanszírozása mellett Batthyány támogathatta Clusius egy korábbi művének megjelentetését, vagy legalább illusztrálását. A kiadott és a Magyar Országos Levéltárban talált kiadatlan levelek alapján megpróbáltam rekonstruálni Batthyány Boldizsár kertjét. Ez a rekonstrukció-kísérlet bebizonyította, hogy a tizenhatodik századi művelt botanika gyűjtőpontjában kétség kívül Batthyány és köre állt, ahol Clusius tudása megértő fülekre és támogatásra talált, az általa felfedezett vagy elterjesztett növényeket pedig lelkesedéssel befogadták. Hobbija tehát sokkal több volt, mint személyes szórakozás, és Batthyány tudatában volt ennek.

Batthyány Boldizsár nem egyedül vett részt ebben a vállalkozásban: nemcsak hogy korának egyik legkiválóbb botanikusától, Carolus Clusiusától kapott növényeket és jó tanácsokat, de Beythe István és András, (106) apa és fia, is osztoztak lelkesedésében és támogatták növényteni tudásukkal. Beythe István, mielőtt Batthyány udvarába érkezett, Sárváron, a Nádasdyaknál töltött éveket, ahol Fraxinus a nádor udvari orvosaként tevékenykedett, és talán orvosi kertet is létrehozott. Valószínűleg Fraxinustól tanult botanikát Beythe István és *Méliusz Juhász Péter* is (107): míg az előbbi szakértelme Clusiuszal való együttműködésében talált hangot, addig az utóbbi megírta az első magyar nyelvű herbáriumot. Ha ehhez még hozzátesszük, hogy a magyar orvostörténet és botanika egy másik kiemelkedő alakja, *Frankovics Gergely* (108), Beythe Istvánnal való barátságán keresztül szintén kapcsolódik a németújvári humanista körhöz (109), és ‚Hasznos Es Fölötte Szikseges Könyv’ című művét Manlius nyomtatta ki Monyorókeréken (Eberau) 1588-ban, azt láthatjuk, hogy a magyar botanika születésének időszakában a folyamat minden fontos résztvevője, botanikusok, patrónusok, gyümölcsstermesztők, nyomdászok, orvosok és fűvészek egymással kapcsolatban voltak, egy kis tudományos elitet alkotva. Úgy tűnik továbbá, hogy Sárvár egyaránt a gyümölcsstermesztés elsőszámú központja és egy különleges orvos-botanikus generáció alma matere is volt (110), amíg tudásuk és tehetségük Batthyány Boldizsár körében talált igazi kifejezésre. Hogyan válhatott Szalónak és Németújvár egy kifinomult, kivételesen intenzív és magas szakmai színvonalú botanizáló tevékenység központjává Magyarországon? A válasz Carolus Clusius személyében és a Batthyány Boldizsárral és körével való sikeres együttműködésében keresendő. Clusius fáradhatatlan tanulókedvének köszönhető az első ‚pannóniai’ flóramű, az első magyar növénynév-mutató és az egyértelműen úttörő gomba-könyv, míg Batthyány részben szakmai, részben anyagi és Beythe szakmai támogatásának eredménye, hogy erőfeszítései sikeresek voltak.

Batthyány Boldizsár Clusiuszal kötött barátsága révén nem csupán egy sor kisebb-nagyobb dicsőséget szerezhetett magának azáltal, hogy Európában az elsők között honosított meg néhány új növényfajt a kertjében, hanem azt is, hogy neve mindörökké fennmaradt. (111) A királyi Magyarország történetébe korának jelentős alakjaként, sikeres törökverő hadvezérként vonult be, de végül a botanika történetében is helyet foglalt magának. Hiszen Clusius nem feledkezett meg barátairól és támogatóiról, különböző műveiben megragadott minden alkalmat, hogy egy-egy velük kapcsolatos anekdotát leírjon és hangsúlyozza szerepüket felfedezéseiben, rendkívüli szerénységről és közvetlenségről téve tanúbizonyságot. Az ‚Aliquot notae’ dedikációján és a bevezetőben említett anekdotán kívül még számtalan helyen bukkanhatunk Batthyány Boldizsár nevére.

Mégis több évtizedes barátságuk legegyszerűbb és legkedvesebb megfogalmazása nem a Batthyáynak szóló ajánlásban keresendő. A páduai *Vincenzo Pinellinek* dedikált mikológiai művében Carolus Clusius a tőle megszokott mesterkéletlen szavakkal, egy nemesen egyszerű félmondattal állít emléket az akkor már évek óta halott amicusnak, Batthyáynak, aki őt egyedüli módon a szívébe zárta: „qui me unice amabat”. (112)

Jegyzet

(1) Carolus Clusius *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia*. Antwerpen, 1601, ex Officina Plantiniana. Függelékben a *Rariorum plantarum Historia* című nagy, összefoglaló műben. „Memini anno M.D.XXCIII. ad Illustre Heroem Balthasarem de Battyan sub vindemiae tepus accersitu (solebat enim ille bis aut ter singulis annis, missâ, qua veherer, rhedâ, ad se evocare) in ejus arce firmissimâ Nemeth-Wywar hospitio exceptum, atque fortunata semel in mensa, dum pranderemus, adpositum hunc fungu in lance cum suo jure elixum: tum ego, qui fungis minime vesci soleo, & ignarus croceam illam tincturam e boleti succo esse, gallico sermone ad ipsum (plures enim ille Heros peregrinas linguas praeter vernaculam perfecte callebat, Latinam, Italicam, Gallicam, Hispanicam, Germanicam, & Vandalicam, sive Croaticam, ab Vngarica diversam) valde crocatum, sive croco tinctum est hoc jusculum, inquam. Ille suaviter ridens, ad Nobiles viros, qui ejus mensae assidere soliti erant octo aut decem, conversus: Clusius Vram, hoc est, Dominus Clusius (& cetera verba ungarico idiomate proloquutus) existimat hoc jusculu, croco in eo dissoluto esse tinctum: tum omnes illi cachinnum sustollere, & mirari mihi ignotam boleti naturam, praesertim cum scirent, & illo, & praecedentibus aliquot annis, diligenter observasse, praeter alias multas elegantes stirpes fungorum quae apud eos nascerentur genera.”

(2) Csaba József azonosította a sárga levű gombát a császárgombával (amanita caesarea). Lásd Csaba József (1973–74): Magyar ethnobotanikai adatok Clusius műveiben. *Vasi Szemle*, 27. 598.

(3) Eckhardt Sándor (1943): *Batthyány Boldizsár a francia udvarnál*. Magyarságtudomány. 2. 36–44.

(4) Általában lásd Katona Imre cikkeit és könyvét: Katona Imre (1973): Clusius és kora. *Vasi Szemle*, 3. 27. 398–407. Sárvár és a Nádasdyak a XVI. században és a XVII. század elején. (1963) *Savaria*, 1. 239–255. Brueghel és a Batthyányak. (1979) Magvető, Budapest. A Báthoryak, Batthyányak, és Zrínyiek Habsburg ellenes mozgalma. (1964) *Savaria*, 2. 159–174. A Batthyányak és a reformáció. (1971–72) *Savaria*, 5–6. 435–466.

(5) Katona Imre (1979): *Brueghel és a Batthyányak*. Magvető, Budapest. 93. „Bruegel 'Keresztelő'-je az anabaptista alternatívát sugallja. Nyilván vele akarta Batthyány demonstrálni, hogy ő sem a lutheránus, sem a katolikus alternatívát nem fogadja el.”

(6) Katona, 1979. 80.

(7) Koltai András (2002): *Batthyány Ádám és könyvtára*. OSZK–Scriptum Rt., Budapest–Szeged. A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai. Bibliotheken im Karpatenbecken den frühen Neuzeit. IV. 5–8.

(8) Báthay István levele Batthyány Boldizsárhoz, 1570. december 21. In: Iványi Béla (1990): *A körmenői Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei I: 1526–1625. Iványi Béla anyaggyűjtése*. Sajtó alá rend. Szilasi László. JATE, Szeged. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 29/1. 66–67. A veszprémi prédikátor megfeddi Batthyányt, amiért eretnek tanítókat eltűrt birtokain. Lásd Ötvös Péter előszavát in: Monok István – Ötvös Péter – Zvara Edina (2004): *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*. Burgenländischen Landesarchiv, Eisenstadt. Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Band II. Burgenländische Forschungen. Sonderband XXVI.

(9) Monok – Ötvös – Zvara, 2004. 221–222.

(10) Lásd: Monok–Ötvös–Zvara, 2004. 9–10. Batthyáynak valószínűleg volt egy példánya Szegedi Kisnek a Szentháromságról írott könyvéből is. 26.

(11) Lásd: Iványi, 1990.

(12) Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL), P 1314, a Batthyány-család levelezése. Radéczytól nyolc levél maradt fenn Batthyány Boldizsárhoz (tekercs száma 4886.).

(13) MOL, P 1314.

(14) Néhány kutató, például Klaniczay Tibor, Barlay Ö. Szabolcs és Szőnyi György Endre azon a véleményen volt, miszerint Batthyány Boldizsár eltöltött valamennyi időt Páduában. Koltai András szerint ez a feltételezés nem helytálló, hiszen egy félreértelmezett levélhelyen alapszik, melyet a család egyik familiárisa írt az itáliai városból. A hely valószínűleg az ifjabbik Batthyányra vonatkozik, Gáspárra, aki Páduában a Jezsuita Kollégiumban tanult. Ha Boldizsár egyáltalán járt a városban, csupán néhány hónapig tölthetett ott, anélkül, hogy az egyetemre beiratkozott volna. Ugyanakkor olasz nyelvtudása, néhány ún. padovással való ismeretsége és sok apró részlet nem zárja ki egyértelműen egy rövidebb itáliai tartózkodás lehetőségét.

(15) Monok – Ötvös – Zvara, 2004. Passim.

(16) Boldizsár korának legnagyobb könyvtárát Zsámboki János mondhatta magáénak, nagyjából 6500 kötettel. Őt követte Dernschwam János, a Fuggerek magyarországi intézője, akinek 651 könyve és 1162 különféle nyomtatványa volt. Batthyány Boldizsár az ötödik-hatodik helyet foglalja el az egykorú könyvgyűjtők sorában. Tizenhetedik századi katalógusok alapján a Nádasdyak és Thurzók gyűjteményei 400 kötetet számlálhattak.

Lásd *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721.* (1981) Kiadta: Monok István. JATE Központi Könyvtára és I. sz. Magyar irodalomtörténeti tanszéke, Szeged. Könyvtártörténeti Füzetek 1. Csapodi Csaba és mások (1987): *Magyar könyvtártörténet.* Gondolat, Budapest. Kelecsényi Gábor (1988): *Múltunk neves könyvgyűjtői.* Gondolat, Budapest. Iványi Béla (1983): Baththyány Boldizsár a könyvbarát. In: *A magyar könyvkultúra múltjából.* Kiadta: Keszérű Bálint. JATE, Szeged. 389–433. és Evans, Robert (1975): *The Wechsel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627.* The Past and Present Society. Oxford. (Past and Present. Supplement 2.)

(17) Horváth Mária (1982): Egy növényjegyzék háttéréből. Adalékok a németújvári (güssingi) könyvtár alapításának körülményeihez. *Magyar Nyelv*, 78. 197.

(18) Koltai, 2002, és Horváth, 1982. 191–203.

(19) Monok – Ötvös – Zvara, 2004. 17.

(20) Anyaggyűjtésemet lásd: Monok – Ötvös – Zvara, 2004. 223–235.

(21) Horváth, 1982. 197.

(22) Itt feltétlenül meg kell említenem Barlay Ö. Szabolcs nevét, aki elsőként foglalkozott Baththyány tudományos körével. Legfontosabb, összegző tanulmányát lásd: Barlay (1979): Boldizsár Baththyány und sein Humanisten Kreis. *Magyar Könyvszemle*, 95. 231–251.

(23) Corvinus életrajzához lásd Sárkány Oszkár bevezetőjét: Corvinus, Elias (1937): *Joannis Hunnadiae res bellicae contra Turcas. Carmen epicum.* Kiadta Sárkány Oszkár, Lipcse. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum). Valamint Barlay Ö. Szabolcs (1977): Elias Corvinus és magyarországi barátai. *Magyar Könyvszemle*, 93. 345–353.

(24) Nicolaus Pisticalotius Nádasdy Ferenc háziorvosa volt. Kiváló orvos hírében állt, és az ország különböző pontjaira hívták gyógyítani. Lásd még: Magyary-Kossa Gyula (1931): *Magyar orvosi emlékek.* (Reprint 1995), HOGYF Editio, Budapest. 201.

(25) Homelius mind közül a legkevésbé ismert figura. Barlay úgy utal rá, mintha híres bécsi udvari orvos lett volna, de erre semmilyen bizonyítékot nem találtam. Leveleit soha nem Bécsből, hanem Marchburgból (Maribor) és Pettauból (Ptuj) keltezi. Feltehetően élt egy másik doktor Homelius Pettauban, aki még Paracelsust is vendégül látta, azonban ő az 1520-as 1530-as években élt, míg a „mi” Homeliusunk az 1580-as években levelezett Baththyány Boldizsárral.

(26) Erről bővebben lásd Koltai András (2000): A Baththyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete. *Levéltári Közlemények*, 71. 207–231.

(27) MOL, P 1314. 4770. számú tekercs.

(28) Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Ms 5264/1. *Horváth Tibor Antal hagyatéka. Regesták a körmendi levéltár missiliseiből vegyes tárgyakra vonatkozóan. XVI–XVIII. sz.* Horváth óta senki nem látta ezt a jegyzetömböt.

(29) Takáts Sándor (1915): A magyar és török íródeákok. In: *Rajzok a török világból I.* MTA, Budapest. 37.

(30) Ritoókné Szalay Ágnes (2002): Zsámboki János levelei Baththyány Boldizsárhoz. In: *Nympha super ripam Danubii. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből.* (Humanizmus és Reformáció.) Balassi, Budapest. 213–217.

(31) Zsámboki ekképpen írja le a kéziratot: Stephani Alexandrini opus, cum Cleopatr. Democriti, Pelagii, Hostiani, dlñ? +ñóóđđđé?añ de multis secretis volumen propediem vertendum, edendumque mittet. Ritoókné Szalay Ágnes azonosította a kéziratot két, az Österreichische Nationalbibliothekban található, ÖNB Med. gr. 2 és ÖNB Med. gr. 3 számú kötettel. Még Clusius is próbált közvetíteni az értékes kézirat ügyében, hiszen Zsámboki halála után Baththyány Boldizsár továbbra is szerette volna támogatni annak lefordítását, de már nem lálták sehol. Ritoókné, 2002. 217.

(32) Augerius de Busbecke Baththyány Boldizsárhoz, 1570. február 2. Bécs. MOL P 1314. 7811. 4794. sz. tekercs.

(33) Takáts Sándor (1917): Kertészkedés a török világban. In: *Rajzok a török világból.* III. MTA, Budapest. 366.

(34) Takáts Sándor (1917): Dinnyeszüret a hódoltság korában. In: *Rajzok a török világból.* III. MTA, Budapest. 392–393.

(35) Pál deák Baththyány Boldizsárhoz, 1574. január 9, Bécs. Idézi Takáts: *Kertészkedés a török világban.* 371.

(36) Komoróczy György (1932): *Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok.* Budapest. 84. és Takáts: *Kertészkedés a török világban.* 359–360.

(37) Idézi Komoróczy, 1932. 84.

(38) Komoróczy, 1932. 84–85.

(39) Stirling János (1996): *Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században.* Enciklopédia, Budapest 28.

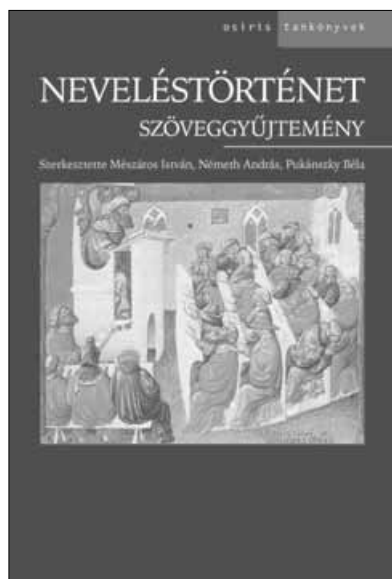
(40) Konrad Gesner kertosztályozási rendszerét egyszerűsítve leírja: Rapaics Raymund (1932): *A magyarság virágai. A virágkultusz története.* Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest. 220–221.

(41) Takáts Sándor (1917): Orvosságtudakozás és orvoslás a hódoltság korában. In: *Rajzok a török világból.* MTA, Budapest. 123., 129.

- (42) Fazekas Árpád (1982): A magyar nyelvű herbárium-irodalomról. *Orvostörténeti Közlemények*, 97–99. 52. Sajnos lábjegyzet vagy további referencia hiányában ezt a fontos információt nem használhatjuk fel nyugalommal.
- (43) Fazekas, 1982. 47.
- (44) Stirling János (1985): Orvosi kertek Magyarországon a XVI. században. *Orvostörténeti Közlemények*, 109–112., 112.
- (45) Lásd Stirling, 1996. 75. Weszprémi István (1787): *Succinta medicorum Hungariae et Transsilvaniae biographia I–IV*. Gombocz Endre (1936): *A magyar botanika története*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 81–82.
- (46) Stirling, 1996. 75.
- (47) Egy korábbi cikkében Ubrizsy Andrea (1975) (Carolus Clusius és a termesztett növények. *Botanikai Közlemények*, [62.] 3. 225.) a sáfrány magyarországi elterjesztését is Clusiusnak tulajdonította, jöllehet már 1528-ból van adatunk népszerűségére és elterjedtségére. Menardus például, *Medicinales Epistolae* című művében azt állítja, hogy a pannóniai sáfrány mind az itáliait, mind a keletit felülmúlja. Takáts egy egész cikket szentelt a sáfrányos kerteknek. Lásd (1961): A sáfrányoskert. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Kiadta: Benda Kálmán. Gondolat, Budapest. 195–198.
- (48) Nicolaus Pistorius Batthyány Boldizsárhoz, 1576. szeptember 22. Bécs. MOL, P 1314, 37 488-as számú levél.
- (49) Takáts, 1961. 197.
- (50) Stirling, 1985. 114–115.
- (51) Iványi Béla (1956): „Vízégetés” Nyugat-Magyarországon a XVI–XVII. században. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*, 4. 5–33.
- (52) Stirling, 1996. 121.
- (53) Stirling, 1985. 113.
- (54) Batthyány Boldizsár Batthyány Kristófhöz, 1553. április 12, Vinica. In: Iványi Béla (1983): *Batthyány Boldizsár a könyvbarát*. In: *A magyar könyvkultúra múltjából*. Kiadta: Keserű Bálint, JATE, Szeged. 396.
- (55) Stirling szerint elterjedt szokás volt alkalmakkor koszorút hordani. Rembertus Dodonaeus még könyvet is írt a koszorúnak való virágokról. Lásd Stirling, 1996. 23.
- (56) Stirling, 1996. 24.
- (57) 1562-ban Batthyány Kristóf olyan kitűnő dinnyét küldött Zrínyi Miklósnak, hogy egy remek lovat kapott érte cserébe. Idézi: Takáts: *Dinnyeszüret a hódoltság korában*. 392.
- (58) „Accepi duos corbes Duracinorum, pro quobus ago ingentes gratias, et oblitui episcopo Wirzburgensi per fratrem, quo mihi familiaris est; fuit ipsi munus gratum ab Ungariam.” Elias Corvinus levele Batthyány Boldizsárhoz, 1577. szeptember 12, Bécs. MOL P 1314, 8099-es számú levél. Tekercs sz. 4795.
- (59) „Bulbos, Narcissos, Rosam de Hiericho, semen Violarum duplicatarum et alia quodam elegantiora rogo ut Mag: V.ra mihi impertinat.” Joannes Homelius Batthyány Boldizsárhoz, 1587. április 3, Marchburg. MOL P 1314, 19 604-es sz. levél, 4830-as sz. tekercs.
- (60) Monok – Ötvös – Zvara, 2004. 21–24.
- (61) Monok – Ötvös – Zvara, 2004. 83–93.
- (62) Monok – Ötvös – Zvara, 2004. 93–99.
- (63) Monok – Ötvös – Zvara, 2004. 94. A lehetséges feloldások egyike (1562): Pflanzbüchlin der Lustgärten, Mit wunnsamer zierde, artlicher, nutzbaren vnd seltzamen impfung, allerhand Bäum, Kreuter, Blumen und früchten, ... auch dabey eins Haußuatters ordenliche arbeyt durchs gantze jar; Auß Theophrasto, Plinio, Varrone etc. Bawrenpractica oder Wetterbüchlin. Christian Egenolff, Frankfurt am Mayn.
- (64) Monok–Ötvös–Zvara, 2004. 133–134. Rembertus Dodonaeus (1566): *Frumentorum, Leguminum, Palustrium et Aquatilium herbarum, ac eorum, quae eo pertinent, Historia*. Christophorus Plantinus (Koll. 1), Antwerpen. *Florum, et coronariarum odoratarumque nonnullarum herbarum historia*. (1568) Christophorus Plantinus (Koll. 2), Antwerpen.
- (65) Monok – Ötvös – Zvara, 2004. 125–126. Carolus Clusius (1579): *Aromatum, et simplicium aliquot medicamentorum apud Indos nascentium historia. Primum quidem Lusitanica lingua per Dialogos conscripta, a D. Garcia ab Horto prosegis Indiae Medico. Deinde Latino sermone in Epitomen contracta, et iconibus ad vivum expressis, locupletioribusque, annotatiunculis illustrata a Carolo Clusio Atribate*. Chr. Plantin; 3. kiadás (Koll. 1), Antwerpen. Nicolaus Monardis (1579): *Symplicium medicamentorum ex novo orbe delatorum, quorum in medicina usus est, historia. Hispanico sermone descripta a D. Nicolao Monardis ... Latine deinde donata et annotationibus iconibusque affabre depictis illustrata a Carolo Clusio Atribate*. Chr. Plantin; 2. kiadás (Koll. 2) Antwerpen.
- (66) Fejérpataky László (1883): A németújvári ferences zárda könyvtára. *Magyar Könyvszemle*, 8. 101.
- (67) Lásd, többek között, új kiadásait Beythe, Stephanus (1583, szerk.): *The Beginnings of Hungarian Ethnobotany: Stirpium Nomenclator Pannonicus*. Carolus Clusius (1584), David Czvittinger (1711). (Ethnobotany and Ethnobiobiodiversity. Bio Tár, Collecta Clusiana 2.) (1992) Kiadta: Szabó A. T. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. Jeanplong József – Katona Imre (1983): Clusius in Westpannonien. Beziehungen zu Boldizsár Batthyány und István Beythe. In: *Carolus Clusius' Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii. Mit Beiträgen von einer internationalen Autorengemeinschaft*. Kiadta: Stephan A.

- Aumüller és Jeanplong József, Akadémiai Kiadó–Verlaganstalt. (Facsimile kiadás), Budapest–Graz. 34–39.; Viktor Petkovšek (1974): Clusius' Nomenclator Pannonicus und seine Zusammenarbeit mit Joannes Manlius. In: *Carolus Clusius und seine Zeit. Symposion in Güssing 1973 (Vorträge)* (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 54. Kulturwissenschaften 19.) Burgenländischen Landesmuseum, Eisenstadt. 24–32. Csaba József (1973): Magyar ethnobotanikai adatok Clusius műveiben. *Vasi Szemle*, 27. 4. 595–599. Barlay Ö. Szabolcs (1949): A Clusiusnál található magyar növénynevek kérdése. *Magyar Nyelv*, 44. 69–72. Sztatky Mária (1985): A magyar nyelvű természettudományos és orvosi irodalom a XVI. században. *Orvostörténeti Közlemények*, (109–112.) 91–97.
- (68) *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600.* (1971) Kiadta: Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos. Akadémiai Kiadó, Budapest. 536. sz.étel.
- (69) Horváth, 1982. 198.
- (70) Monok – Ötvös – Zvara, 2004. 90, 146, 164, 192, 207, 213.
- (71) Ubrizsy Andrea (1977): *Die Beziehungen des Lebenswerkes von Carolus Clusius zu Italien und Ungarn.* Internationale Clusius-Gesellschaft, Bécs. 12.
- (72) Ladislaus Batthyány-Strattmann (1973): Güssing und die Batthyány zur Zeit des Clusius. In: *Festschrift anlässlich der 400jährigen Wiederkehr der Wissenschaftlichen Tätigkeit von Carolus Clusius (Charles de l'Escluse) im pannonschen Raum.* (Burgenländische Forschungen, Sonderheft 5.) Burgenländischen Landesarchiv, Eisenstadt. 112.
- (73) Jeanplong – Katona, 1983. 34.
- (74) Csapody István (1973): Clusius magyar mecénása és munkatársai. *Vasi Szemle*, 27. 3. 408. Itt azonban hozzátézi, hogy ha nem ott, akkor legkésőbb a bécsi udvarban találkozhattak. 409.
- (75) Stirling, 1996. 25.
- (76) Csapody, 1973. 412.
- (77) Stephan A. Aumüller (1983): Wissenschaftliche Tätigkeit in Wien. In: *Carolus Clusius' Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii. Mit Beiträgen von einer internationalen Autorengemeinschaft.* Kiadta: Stephan A. Aumüller és Jeanplong József. Akadémiai Kiadó–Verlaganstalt. (Facsimile kiadás), Budapest–Graz. 31.
- (78) Jeanplong – Katona, 1983. 35.
- (79) Istvánffi Gyula (1900): *A Clusius-Codex mykologiai méltatása adatokkal Clusius életrajzához.* A szerző kiadása, Budapest.
- (80) Carolus Clusius Batthyány Boldizsárhoz, 1577. október 21. Bécs. MOL P 1314, 8014. sz. levél, 4794. sz. tekerés. Kiadta: Istvánffi, 1900. 205.
- (81) Uo.
- (82) Josephus Quercetanus (1575): Ad Iacobi Auberti Vindonis De ortu et causis metallorum contra Cymicos Explicationem... brevis Responsio. Eiusdem De exquisita Mineralium, Animalium, et Vegetabilium medicamentorum Spagyrica praeparatione et vsu. Johannes Lertotius, Lyon. In: Monok – Ötvös – Zvara, 2004. 34–35.
- (83) Carolus Clusius Batthyány Boldizsárhoz, 1577. október 21. MOL P 1314, 8014. sz. levél. Kiadatlan, Bécs.
- (84) Stirling, 1996. 24.
- (85) Carolus Clusius Batthyány Boldizsárhoz, 1578. május 4. Bécs. MOL P 1314, 8016. sz. levél. Kiadta: Istvánffi, 1900, 205.
- (86) „Je vous envoie la casse de bois plaine d'herbes, comme je les ay annotees en un papier: la distribution desquelles se fera selon l'ordre en iceluy contenu: pareillement aussi des graines. *Malva tamen hortensis posset in circūitu hortulī secundum murum seri.* Je vous envoie aussi un modelle pour patron des bois qui se doivent mettre alentour des Carreaux ou couches.” Uo.
- (87) Carolus Clusius Batthyány Boldizsárhoz, 1578. június 2. Bécs. MOL P 1314, 8017. sz. levél. Kiadta: Istvánffi, 1900. 105–206.
- (88) Uo.
- (89) Carolus Clusius Batthyány Boldizsárhoz, 1578. július 5. Bécs. MOL P 1314, 8018. sz. levél. Kiadta: Istvánffi, 1900, 206–207.
- (90) Carolus Clusius Batthyány Boldizsárhoz, 1578. július 23. Bécs. MOL P 1314, 8018. sz. levél. Kiadta: Istvánffi, 1900. 207.
- (91) Elias Corvinus Batthyány Boldizsárhoz, 1578. augusztus 21, Bécs. Idézi: Istvánffi, 1900. 185. A missilis-levelek között ma nincs ezzel a dátummal keltezett levél Corvinustól.
- (92) Aumüller 1983. 33. A bevezetésben említett anekdota is 1584-ből származik, amikor Clusius bizonyára Batthyánynál tartózkodott, a akkor már mindenki jól tudta róla, hogy gombákkal foglalkozik.
- (93) Istvánffi, Ubrizsy és még sokan mások is úgy vélik, hogy a levelezés az ismert gomba-akvarelleket érinti, bár Istvánffinak vannak kétségei. Lásd: Istvánffi, 1900. 186.
- (94) Carolus Clusius (1583): *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatarum historia quatuor libri expressa.* Plantin (Facsimile kiadás: Graz, 1965, Akademische Druck), Antwerpen.
- (95) Batthyány Boldizsár Carolus Clusiusához, 1584. november 13. Németújvár. Leiden, Egyetemi Könyvtár, Cod. Vulc. 101. 7. sz. levél. Kiadta: Istvánffi, 1900. 208.

- (96) Batthyány Boldizsár Carolus Clusiusához, 1585. február 22. Németújvár. Leiden, Egyetemi Könyvtár, Cod. Vulc. 101. 8. sz. levél. Kiadta: Istvánffi, 1900. 208. .
- (97) Carolus Clusius Batthyány Boldizsárhoz, 1577. október 21. Bécs. MOL P 1314, 8014. sz. levél. Kiadta: Istvánffi, 1900. 205.
- (98) Carolus Clusius Batthyány Boldizsárhoz, 1578. július 23. Bécs. MOL P 1314, 8019. sz. levél. Kiadta: Istvánffi, 1900. 207.
- (99) Carolus Clusius Batthyány Boldizsárhoz, 1579. december 19. Bécs. MOL P 1314, 8020. sz. levél. Kiadta: Istvánffi, 1900. 207.
- (100) Carolus Clusius Batthyány Boldizsárhoz, 1587. szeptember 30. Bécs. MOL, P 1314, 8021. sz. levél. Kiadatlan.
- (101) Batthyány Boldizsár Carolus Clusiusához, 1585. február 22. Németújvár. Leiden, Egyetemi Könyvtár, Cod. Vulc. 101. 8. sz. levél. Kiadta: Istvánffi, 1900. 208.
- (102) Batthyány Boldizsár Carolus Clusiusához, 1588. november 11. Németújvár. Leiden, Egyetemi Könyvtár, Cod. Vulc. 101. 12. sz. levél. Kiadta: Istvánffi, 1900. 209–210.
- (103) Uo.
- (104) Ubrizsy, 1975. 225.
- (105) Istvánffi, 1900; Aumüller és Jeanplong, 1983; Gombocz, 1936; *Festschrift anlässlich der 400jährigen Wiederkehr der Wissenschaftlichen Tätigkeit von Carolus Clusius*, 1973; Ubrizsy, 1977.
- (106) Beythe András (1595): *Fives Könyv*. Joannes Manlius, Güssing. Ez a könyv átvesz részeket Matthiostól, egyébként pedig Méliusz Juhász Péterre támaszkodik, és a *Stirpium Nomenclator Pannonicus* magyar növényneveit használja. Lásd: Fazekas, 1982. 45. 55.
- (107) Fazekas 1982. 52–53; lásd továbbá Szabó Attila (1978) bevezető tanulmányát Méliusz *Herbáriumának* reprint kiadása, Kriterion, Bukarest. élé. 46.
- (108) Alföldi-Flatt Károly (1895): Frankovith Gergely és orvosbotanikai műve. *Természettudományi Közlöny*, 37. 2. pótfüzet. 49–59.
- (109) Stirling, 1996. 22.
- (110) Fazekas, 1982. 52. Grynaeus Tamás (1985): (Gyógy)növényismeretünk a reneszánsz és a reformáció korában. *Orvostörténeti Közlemények*, 109–112. 108. Szlatky, 1985. 97. és Stirling, 1996. 30.
- (111) Lásd Clusius dedikációját: Carolus Clusius (1582): *Aliquot notae in Garciae Aromatum Historia*. Plantin, Antwerpen és a számtalan utalást olyasmire, amit a Batthyánynál eltöltött idő alatt látott vagy hallott.
- (112) Carolus Clusius (1601): *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia*, cclxii, függelékben a *Rariorum plantarum historia*-hoz. Plantin, Antwerpen CCLXII.

Az Osiris Kiadó könyveiből